

פרק ט.

הישוב העברי בשנות השלושים

התפתחות ה"הגנה". המערך הפוליטי והמפלגתי. מאורעות 1936—1939. הישוב בימי המאורעות.

ועידת היסוד של הסתדרות הצופים התכנסה בתל-אביב בימים ה' — ט' בניסן תרצ"ו — הופש פסח 1936. היה זה ערב פרוץ מאורעות 1936—1939 — מהומות הדמים התמורות ביותר שידעה ארץ-ישראל מראשית ההתישבות היהודית בה. חוברת "הצופה" המוקדשת לוועידה זו פותחת איפוא לא בדברי ברכה להסתדרות המתחדשת, אף לא בדרו"ח על דיוני הוועידה והחלטותיה, כי אם במאמר מערכת שכותרתו "ימי מבחן לישוב ולנוער":

"עתוננו הראשון מופיע בימי נסיון קשים לישוב העברי בארץ... עשרות-עשרות של יהודים תמימים נפלו קרבן בידי פורעים ומרצחים. אלפי דונמים של נטיעות, פרי עמל של שנים, נגדעו באכזריות; בתים ושדות תבואה הועלו באש ויד המשחית עוד נטויה..."

אף אנו נלך בדרך זו, ולפני שנמשיך בסיפורה על הסתדרות הצופים, נשרטט בכמה קווים את הרקע ההיסטורי שעליו התרחשו הדברים.

התפתחות ה"הגנה"

תקופת כהונתו של הנציב העליון השני, הלורד פלומר (1925—1928), הצטיינה ברגיעה ובטחון. בימיו חל המשבר הכלכלי הקשה בישוב היהודי, אך זה חלף במרוצת שנת 1928. לנציב העליון השלישי התמנה סר ג'והן צ'נסלור. בראשית כהונתו נמשכו פעולות הפיתוח שהתחילו בימי פלומר (ביניהן התחלת בנייתו של נמל חיפה), אך מחלוקת חמורה בין יהודים לערבים בשאלת הכותל המערבי והתגברות הלאומנות הערבית הוליכו למאורעות תרפ"ט (אוגוסט 1929), שבמהלכן נרצחו עשרות יהודים בירושלים, חברון, צפת, מוצא ועוד. השלטונות האנגלים דחו את בקשות המוסדות היהודיים לספק לבני הישוב נשק מגן, ולא עוד אלא שפרקו מנשקם גם את קומץ השוטרים היהודים. במקרים רבים עמד לו לישוב ארגון "ההגנה" והצילו מפגיעה עוד יותר חמורה.

כזכור, הביא לקח מאורעות תרפ"א להרחבת מסגרת "ההגנה". ועד ארצי (מרכז ההגנה) מורכב מעסקני הסתדרות העובדים הועמד בראשה. אחרי מאורעות תרפ"א

הישוב העברי בשנות השלושים

צורפו לוועדים המקומיים גם נציגים של החוגים האזרחיים בישוב, וכל המפלגות הציוניות היו מיוצגות בארגון. אך עד 1929 התבססה "ההגנה" בעיקר על יחידות ומפקדים מקומיים.

ב-1929 עלה בידי היחידות הללו להדוף את הפורעים בירושלים ולהגן על תל-אביב, פתח-תקוה והדר-הכרמל בחיפה. אך הן נכשלו במוצא ובצפת, בעוד שבחברון דחו יהודי המקום את הצעת העזרה של שליחי ה"הגנה" והתוצאה היתה הטבת הנורא ששם קץ לישוב היהודי העתיק בעיר האבות.

אחרי הארועים האלה ננקטו צעדים להקמת מפקדה ארצית של "ההגנה", שתחזק את הקשר בין היחידות המקומיות ותתאם את פעולותיהן. נציגי החוגים האזרחיים שותפו במפקדה הזאת, אם כי תנועת הפועלים שמרה על השפעה מכרעת בה. ב-1931 התפלג הארגון, כשחלק מאנשי הימין, עם הרביזיוניסטים בראשם, הקימו את "ארגון ב". שני הארגונים שבו והתאחדו בועד משותף שקיבל עליו את מרות ההנהלה הציונית והועד הלאומי בשנת 1937, בלחץ המאורעות, ורק הגרעין הרביזיוניסטי של ארגון ב' נשאר מחוץ למסגרת. "ההגנה" התארגנה מחדש. ב-1938 הוקמה המפקדה הארצית, שהיתה למוסד ציבורי בלתי מפלגתי וב-1939 הוקם מטה כללי מקצועי, שבראשו הועמד יעקב דוסטורובסקי (דורי). בוגר המחזור הראשון של ביה"ס הריאלי ולימים הרמטכ"ל הראשון של צבא ההגנה לישראל.

משלבש "המרד הערבי" אופי יותר ויותר אנטי-בריטי, נאלצו השלטונות להסתייע ביהודים. למוסדות הישוב ניתנה רשות לגייס צעירים יהודים כ"גאפירים" (נוטרים או שוטרי-עזר) וגם מספר השוטרים היהודים הוכפל. יחידות נודדות של "ההגנה", מורכבות מחברים שהקדישו את רוב זמנם לאמונים ואפשר היה להעבירם ממקום למקום, הועמדו לרשות המטה הארצי. הידועה בהן היתה "הפלוגה הנודדת" של יצחק שדה. אחד הקצינים הבריטים — קפטן אורד וינגייט — שמונה על אימונו של יחידות אלו של אנשי "ההגנה", היה ידיד אמיתי לישוב ובעזרתו הפכו הפלוגות לכוח צבאי מעולה. זה היה הגרעין שממנו צמחו אחר-כך "פלוגות-המחץ" — הפלמ"ח.

קו "ההבלגה" (הגנה עצמית תוך המנעות מפעולות נקם) של מוסדות הישוב לא מנע את ראשי "ההגנה" מלנקוט מדי פעם בפעם בפעולות עונשים יזומות נגד הפורעים. גם "פלוגות הלילה" של וינגייט החלו יוצאות למבצעים מחוץ לתחומי הישובים. אבל ההגבלות על פעולות "ההגנה" גרמו לאי-שביעות רצון בקרב חלק מחבריה, ביחוד מאנשי "ארגון ב", וב-1937 הקימו אלה, יחד עם הרביזיוניסטים, את הארגון הצבאי הלאומי (אצ"ל), שהחליט על מדיניות של התקפות-תגמול נגד הערבים בישוביהם ובדרכי-התחבורה שלהם. פעולות האצ"ל עוררו תגובות שליליות, הן בצמרת "ההגנה" והמוסדות הרשמיים, שהתנגדו להפרת האחדות הלאומית ולקו התוקפני, והן מצד השלטונות הבריטיים, שנקטו באמצעים חריפים נגד חבריו, עד לפסקי-דין מוות. (הרוג המלכות הראשון היה שלמה בן-יוסף, שהוצא להורג ביוני 1938).

ביוני 1934 התחילה עליה בלתי-חוקית מאורגנת לארץ, עם בוא ספינת המעפילים

ולוס, שנוסעיה אורגנו על ידי "החלוץ" בפולין. באותה שנה (אוגוסט 1934) התחילו אנשי ארגון ב' בארגון העליה הבלתי-הוקית מאירופה המרכזית והמזרחית ולהלן התחילה גם "ההגנה" לתת את דעתה על פעולת ההצלה הזאת של יהודים מגרמניה הנאצית ומאירופה שעל סף המלחמה. מתחילת 1939 היתה "ההגנה" לגורם העיקרי בהבאת המעפילים ארצה.

המערך הפוליטי והמפלגתי

הבדלי הגישה בין "ההגנה" וה"אצ"ל" נבעו מהבדל יסודי בתפישה המדינית, כפי שהשתקף בעמדותיהן של המפלגות שעמדו מאחורי הארגונים הללו. בשנת 1930 התאחדו שתי מפלגות הפועלים — "הפועל הצעיר" ו"אחדות העבודה" ל"מפלגת פועלי ארץ-ישראל" — מפא"י — שתפשה מאז ואילך את המקום הראשי בהנהלת ענייני הישוב והתנועה הציונית. תכניתה היתה התירה הדרגתית לביסוס הבית הלאומי, בשתוף פעולה עם שלטון המנדט הבריטי. את האופוזיציה העיקרית היוו הרביזיוניסטים, שהתנגדו לויתור על עבר-הירדן המזרחי ותבעו להכריז כי מדינה עברית עם רוב יהודי בארץ-ישראל היא מטרתה הסופית של הציונות. קו שלישי ייצגה קבוצה קטנה של אינטלקטואלים בראשות י.ל. מגנס וחבריו ("ברית שלום"), שביקשה לסלול דרך להבנה בין יהודים וערבים בארץ-ישראל על בסיס של שוויון פוליטי מלא בין שני העמים ודרשה כי ארץ-ישראל תהיה מדינה דו-לאומית. קרוב לזה היה "השומר הצעיר", שדגל בהקמת "חברה סוציאליסטית דו-לאומית בארץ-ישראל השלמה", דהיינו בשותפות פוליטית, כלכלית וחברתית בין עמלי שני העמים.

עמדות אלה התגבשו אחרי מאורעות תרפ"ט, שבעקבותיהם מינה משרד המושבות הבריטי ועדת חקירה (ועדת שאו). במסקנותיה התעלמה הוועדה מאחריותם של מנהיגי הערבים והשלטונות הבריטיים לפרעות והמליצה להטיל הגבלות נוספות על עליית היהודים והתישבותם וכן להעביר חלק מן השלטון בארץ לידי מועצה מחוקקת נבחרת בחלקה, שבה היה מובטח רוב לערבים. באוקטובר 1930 פורסם "הספר הלבן" של פאספילד (שר המושבות דאז), ובו הגבלות חמורות על המפעל הציוני. התפטרותו ההפגנתית של ד"ר חיים ויצמן מנשיאות ההסתדרות הציונית ומראשות הנהלת הסוכנות הביקורת החריפה בדעת הקהל באנגליה ובעולם אילצו את הממשלה הבריטית לסגת מעט. בפברואר 1931 שלח ראש-הממשלה ראמסי מקדונלד מכתב אל ד"ר ויצמן ובו הבטחה כי ממשלת בריטניה דביקה בנאמנותה למנדט ובחובתה להקל על העליה היהודית ולעודד התישבות צפופה של יהודים בארץ-ישראל.

בשלהי 1931 נתמנה סר ארתור ווקופ לנציב העליון והיחסים בין השלטונות ומנהיגי הישוב השתפרו. ווקופ נמנע מלהטיל הגבלות נוספות על העליה וההתישבות ושמר על הסדר הציבורי. עם זאת, לא ויתר על רעיון המועצה המחוקקת, ורק דחה את ביצועו בגלל התנגדותה הנמרצת של ההנהלה הציונית. שיפור היחסים בין נציגי הישוב והשלטונות והתפתחות הישוב בהשפעת העליה המוגברת גרמו להחרפת היחסים הבין-מפלגתיים. בקונגרס 1931 נשארו הרביזיוניסטים מחוץ להנהלה הציונית והיחסים בינם

הישוב העברי בשנות השלושים

לבין מפא"י והשומר הצעיר התחדדו. כשנרצח ד"ר חיים ארלוזורוב ביוני 1933 (כנראה בידי ערבים), הוטל החשד על קבוצת רביזיוניסטים קיצוניים. אף על פי שהנאשמים זוכו בדין, הוסיפו רבים להאמין באשמתם והמתיחות הגיעה לשיאה. נסיונותיהם של דוד בן-גוריון וזאב ז'בוטינסקי לאחות את הקרע לא עלו יפה וב-1935 עזבו הרביזיוניסטים את ההסתדרות הציונית ויסדו את ההסתדרות הציונית החדשה — הצ"ח.

מאורעות 1936—1939

בעקבות עליית היטלר לשלטון בגרמניה גברה העליה מארץ זו בשנים 1932—1936 והישוב היהודי הגיע ל-300,000 נפש, לעומת 900,000 ערבים. גידול מהיר זה עורר את חששות הערבים ודחפם למהר לשים קץ להתפתחות הזאת, בטרם יאחרו את המועד. המצב הבינלאומי היה נוח להם. מול התחזקותן של גרמניה, איטליה ויפן הלאומניות-תוקפניות ומדיניותה הדינמית של ברית-המועצות, גילתה בריטניה סימני חולשה ורפיון. היזרון של המדינות הטוטאליטריות הללו אחרי הערבים דחף את הבריטים למאמצי פיוס נוספים כלפיהם, על חשבון הבית הלאומי היהודי. הצעת הממשלה הבריטית בדצמבר 1935 להקים את המועצה המחוקקת לא"י חרף התנגדותה של ההנהלה הציונית נדחתה על ידי הפרלמנט והגבירה את זעם הערבים ותסכולם. בקונסטנציה הבינלאומית ראו הם הזדמנות להיפטר אחת ולתמיד גם מן הבית הלאומי היהודי וגם מן השלטון הבריטי.

ב-19 באפריל 1936 התנפל המון פרוע על היהודים ביפו ורצה ופצע עשרות מהם. זה היה האות להתקוממות כללית. הערבים הכריזו על שביתה כללית של המסחר, המלאכה והתחבורה, במטרה "להמית את הציונות ברעב" ולסחוט ויתורים מן השלטונות. המהומות התפשטו בכל חלקי הארץ. שדות ויערות הועלו באש, פרדסים וכרמים הושחתו. התקפות שיטתיות על התחבורה שבשו את הנסיעה בכבישים וברכבות. ישובים יהודיים הוטרוו ביריות מדי לילה.

הממשלה הגיבה בהסגנות כלפי מחוללי המהומות, אך סרבה להכנע לתביעת הוועד הערבי העליון להפסיק את העליה, ואף התירה ליהודים לפרוק סחורות בתל-אביב (תחת נמל יפו המושבת) ולהתחיל בבניית הנמל בעיר העברית.

כתוצאה מזה הפכו המהומות נגד היהודים למרד גלוי נגד הממשל הבריטי. התארגנו כנופיות פורעים מבין יושבי הכפרים, בתוספת מתנדבים מעירק ומסוריה, בראשותו של מפקד צבאי סורי נודע — פאוזי אל קאוקג'י. הללו התחילו לתקוף גם שוטרים וחיילים בריטיים וההתנפלויות הבלתי-מתוכננות הפכו למאבק מאורגן. הבריטים החישו ארצה תגבורת צבאית, אבל מגעו ממנה להנחית מהלומה ניצחת על הכנופיות, כדי לא לשבש יותר מדי את היחסים עם הערבים.

בהתערבות מלכי ערב, שהושפעו מאיומי הבריטים ומהבטחותיהם, נאותו ערביי א"י העייפים להפסיק את השביתה באוקטובר 1936. בהפוגה שהשתררה שלחה הממשלה ארצה ועדת-חקירה מלכותית בראשות הלורד פיל, שפרסמה ביולי 1937 את מסקנותיה: הצעה לחלק את הארץ לשתי מדינות — מדינה יהודית ועירה בגליל, בעמק וברצועת

היה נכון

החוף ומדינה ערבית גדולה שתכלול את שאר חלקי ארץ-ישראל המערבית ואת עבר-הירדן המזרחי.

בין היהודים היו הדעות חלוקות: הרוב בראשות ד"ר ויצמן היה מוכן לקבל מדינה יהודית, אפילו במתכונת מצומצמת זו, בעוד שהמיעוט ראה בתכנית תמרון להחנקת הבית הלאומי. השומר הצעיר וברית-שלום התנגדו לחלוקה, בהאמינם שאפשר יהיה לקבל את הסכמת הערבים למדינה דו-לאומית, ואילו ז'בוטינסקי והצ"ח שללו את התכנית מכל וכל. אף על פי כן לא דחה הקונגרס הציוני ה-20, שהתכנס ב-1937, את תכנית החלוקה באופן עקרוני, כי אם השאיר פתח למו"מ, שבו ייעשה מאמץ להרחיב את שטח מדינת היהודים המוצעת.

אבל הערבים דחו את ההצעה, מתוך אמונה שתכניותיהם המקסימליסטיות מתגשמות והולכות, ובספטמבר 1937 נתנו מנהיגיהם את האות להידוש הפרעות, שכוונו שוב נגד היהודים והאנגלים גם יחד. הבריטים היו אנוסים איפוא לשתף פעולה עם הישוב וכוחות ההגנה שלו, אף על פי שמדיניותם האנטי-ציונית נשארה בעינה.

בראשית 1938 הוחלף סר ארתור ווקופ בסר הרולד מק-מייכל, העוין לבית הלאומי, ובסוף השנה הודיעה ממשלת בריטניה, בעקבות דין וחשבון של ועדת חקירה חדשה בראשות סר ג'וזף וודהד, על ביטול תכנית החלוקה. הממשלה החליטה לכנס "ועידת שולחן עגול" בהשתתפות באי-כוח הסוכנות היהודית ונציגי ארגונים יהודיים אחרים מצד אחד, וערביי ארץ-ישראל והמדינות הערביות השכנות מצד שני. למרות התנגדות האופוזיציה בהסתדרות הציונית, החליטה הסוכנות להשתתף, אך הערבים סרבו לשבת אל שולחן אחד עם היהודים והממשלה ניהלה מו"מ נפרד עם באי-כוח כל אחד מן הצדדים.

במאי 1939 פרסמה ממשלת בריטניה את "הספר הלבן" הידוע לשמצה, שגזר על העליה וההתיישבות היהודית והצהיר במפורש על הכוונה להקים תוך 10 שנים בארץ-ישראל מדינה פלשתינאית עצמאית שתהיה קשורה בחוזה עם בריטניה.

ראשי ה"הגנה" החלו מתרכזים מעתה ביתר שאת ביצירת כוח עצמי מחתרתי ובפעולות ההעפלה, שהשלטונות הבריטיים החלו להלחם בה באופן פעיל. האצ"ל מצדו פתח בפעולות נגד האנגלים — התקפות על מתקנים בריטיים, משרדי ממשלה וכדו'. בין כה וכה נחלש המרד הערבי, עקב סכסוכים פנימיים והתשה, ומלחמת העולם השנייה שפרצה בינתיים כפתה שבידת-נשק זמנית על כל הצדדים.

הישוב בימי המאורעות

לא רק בהגנה, כי אם גם בשאר השטחים החזיק הישוב העברי מעמד בשנות המבחן הקשות של 1936—1939. למרות המשבר הכלכלי החמור, לא התמוטט המשק ואף הצליח לקלוט כ-70,000 עולים חדשים תוך שנים ספורות. גם מפעל ההתיישבות זכה לתנופה אדירה, מתוך ההכרח לישב במהירות את השטחים בבעלות הקרן-הקיימת שטרם יושבו וכן שטחים נוספים בעלי חשיבות בטחונית ופוליטית, נוכח המהומות ותכניות החלוקה.

הישוב העברי בשנות השלושים

הקרן־הקיימת רכשה איפוא אדמות חדשות בקצב מוגבר והוקמו למעלה מ־50 נקודות ישוב חדשות, פזורות על פני הארץ כולה. כך נכבשו להתישבות היהודית עמק בית־שאן והגליל המערבי ונוספו ישובים בגליל העליון, בהרי אפרים, במישור החוף ובדרום. אנשים מכל הזרמים, החל בשומר הצעיר וכלה בבית־ר, השתתפו במפעל וכל צורות ההתישבות, מן הקיבוץ עד המושב השתופי, היו מיוצגות בו. היתה זו ההתישבות הידועה בשם "חומה ומגדל".

ראשון לישובי "חומה ומגדל" היה קיבוץ תל־עמל (היום ניר־דוד), שבפתח עמק בית־שאן (10.12.1936), ואחריו נוספו רבים אחרים. במרס 1938 עלתה קבוצת כיבוש לחנייתה בגבול הלבנון ורשמה פרק גבורה נוסף בתולדות ההתישבות. שורה שלימה של ישובים חדשים נוסדה בשנים 1938 ו־1939, וגם הקשחת הקו של הממשלה לא הרתיעה את המתנחלים. התישבות "חומה ומגדל" היתה מפעל גדול של גבורה ועדות חותכת לדביקות במטרה הנעלה של בנין ויצירה. יהד עם ביצורו של כוח המגן העברי באותה תקופה, שימש מפעל זה מקור השראה לנוער הארצישראלי.